

Danmarks grænser – et historisk overblik

Temanummer: Danske grænser

For hundrede år siden blev den nuværende dansk-tyske grænse lagt fast med folkeafstemningerne i 1920. Danmarkskortet har ikke siden ændret sine konturer, men grænserne har alligevel undergået store forandringer. Nationalstaten står for en langt mere stabil og uforanderlig grænse, end udviklingen giver anledning til at mene. Det er en ide, der i det danske tilfælde fastholder en overmægtig betydning af den symbolstærke grænse til Tyskland, samtidig med at andre grænser nedtones eller overses. Rigsfællesskabet retter eksempelvis blikket mod andre grænser

og viser samtidig, hvordan nutidens statslige sammenhæng kun kan forstås i et historisk perspektiv. Grænserne omkring Danmark må betragtes som processer, og den stadige forandring af deres rolle og betydning har været klart forbundet med europæiseringen. Grænseoverskridende samarbejde og Schengen-aftalen blev mødt med skepsis eller åben modstand, men selv om især landegrænsen stadig fungerer som en symbolsk barriere mod det fremmede, viser andre udviklinger efter murens fald som eksempelvis Øresundsregionen et ændret blik på.

Det er hundrede år siden, at Danmark fandt sin nuværende form på landkortet. Med indlemmelsen af det nordlige Slesvig blev grænsen rykket fra Kongeåen til den nuværende linje syd om Tønder og nord om Flensborg. Løsningen på den lange nationale konflikt om en grænse mellem dansk og tysk kom i stand på fredskonferencen i Paris efter Første Verdenskrig. Efter folkeafstemningerne i vinteren 1920 blev den nye grænse lagt fast. Med tiden dannede den grundlaget for en bred enighed om Danmarks udstrækning, som ikke havde været entydig før 1920. Grænsen blev i kongeriget knyttet til forestillinger om sikkerhed, suverænitet og identitet. Dens stabilitet dannede forudsætning for opbygningen af den danske nationalstat.

Når talen falder på Danmarks grænser, træder landegrænsen til Tyskland altid i forgrunden. 1800-tallets ide om en nationalstat var uløseligt forbundet med modsætningen til det tyske. Det førte til den lange og til tider blodige konflikt om Slesvig og dets nationale tilhør. Begge sider gjorde krav på *hele* det gamle hertugdømme, men udgangen blev en deling, der introducerede princippet om folkenes selvbestemmelsesret. Det blev Danmarks første og eneste demokratisk sanktionerede grænse (Hansen, 2019).

Grænsen knæsatte det nationale princip. Slesvigerne og deres region blev delt i dansk og tysk uden hensyntagen til historien og kulturen. Ud af den lange konflikt fremkom der en grænse, der byggede på en stærkt forenklet modsætning. Nationale grænser var skarpe og kendte ingen bløde overgange. På kortene deler de lande af forskellig farve uden mellemtoner.

STEEN BO FRANSEN
professor, leder af Center for
Grænseregionsforskning,
Syddansk Universitet,
sbf@sam.sdu.dk

Kort og grænser

Forestillingen om Danmarks grænser lader sig med fordel koble til kartografien. Kun overgået af flaget er nationalstatens kontur på landkortet det stærkeste og mest koncentrerede billede på nationen. Den franske hexagon eller den italienske støvle besidder en uforlignelig genkendelighed, men alle lande præsenterer det nationale territorium som et ikon, der understreger forbindelsen mellem form og national identitet. Det gælder også Danmark. Med 1920-grænsen blev konstruktionen af det klassiske danmarkskorts nationalstat i dens knapt tilskårne rektangel perfekt.¹ Grænserne gik omtrent til kortets kant, og der var ikke plads til verden udenom. Derfor måtte Bornholm flyttes op i en særskilt boks i Kattegat for dog at komme med. Kortet postulerede, at en tilfældig samling øer og en overskåret halvø udgjorde en fast og velafgrænset sammenhæng.

Med 1920-grænsen blev konstruktionen af det klassiske danmarkskorts nationalstat i dens knapt tilskårne rektangel perfekt. Grænserne gik omtrent til kortets kant, og der var ikke plads til verden udenom

Kort er ikke objektive fremstillinger af virkeligheden (Harley, 2001), og danmarkskortet er i denne nationalstatslige udformning en åbenbar tilrettelagt sammenhæng. Den er blevet kraftigt underbygget af den nationale historiskrivning, som retrospektivt fortalte danmarkshistorien efter nutidens kort og grænser (Danstrup og Koch, 1963-66). Det er derfor vigtigt at overveje, hvad vi ser og ikke ser, når vi betragter danmarkskortet og dets grænser. Kortet har ikke en dynamisk dimension. Dets grænser fryser i en vis forstand fast i beskuerens bevidsthed, så den slutning ligger lige for, at sådan har de altid været. Der er intet spor af den danske stats lange ekspansive historie, ingen antydning af en større kontekst, men heller ikke af den væsentlige erkendelse, at selv om grænserne tilsyneladende ligger fast på kortet, er de under stadig forandring.

Den sammensatte stat

Fortidens grænser ses ikke på kortet over den lille nationalstat. Der bestod heller ikke noget særligt ønske om at erindre dem, for danskernes nationale selvforståelse byggede på det, der var tilovers. Tabte territorier blev skrevet ud af historien og landkortene. Kortets ældste grænse understreger pointen, for bortset fra nogle uundgåelige kystlinjer var der intet at se af det gamle land hinsides Øresund. Kortets nord-syd-orientering undgik bekvemt spørgsmålet om Skånelandene. I modsætning til Slesvig var Skåne en fremtrædende del af kongeriget, og Øresundsgrænsen fra 1658 erindrede om Danmarks alvorligste territoriale tab. Efter de mislykkede forsøg på at erobre Skåne tilbage blev dette lange kapitel af kongerigets historie tabuiseret. Heller ikke den nordisk-skandinaviske begejstring i 1800-tallet formåede at bringe Skånelandene tilbage i en dansk diskurs. Tværtimod gjorde de nordiske tilnærmelser den gamle

historie om Skåne til et emne, danske historikere langt op i 1900-tallet gik en stor bue udenom (Fabricius, 1906-58). Slesvig var det eneste tab, der ikke blev slettet af kortet og bevidstheden. Som et endnu åbent sår egnede det sig fortrinligt i den nationale kamp.

Mens mange europæiske nationalstater blev til på ruinerne af store sammensatte riger, udgjorde den danske netop kernen af Det Oldenborgske Monarki (1448-1863) (Østergård, 2000). Den danske konge af huset Oldenburg herskede over disse „riger og lande“, og kongeriget udgjorde altid kernen i de skiftende konstellationer, men når de ofte betegnes som Danmark, er det, som når man siger England og egentlig mener Storbritannien (Østergård, 2002: 49f). Kongeriget var den vigtigste del af Det Oldenborgske Monarki, men Det Oldenborgske Monarki var ikke Danmark. Det bestod af langt flere territorier i skiftende sammensætning og udstrækning. Undersåtterne i Delmenhorst, Stormarn, Trankebar og Trøndelagen ville ikke have sagt, at de levede i Danmark eller var danskere, selv om de anerkendte den danske konge som deres hersker. Kongens grænser gik således videre end Danmarks. Da det danske rigsråd forbød Christian 4. at engagere sig i den tyske religionskrig, satte kongen sig ud over denne beslutning. Han deltog alligevel i Trediveårskrigen. Ikke som dansk konge, men i egenskab af holstensk hertug.

Monarkiet var ingen enhedsstat. Det tilhørte kategorien af europæiske *composite states* eller konglomeratstater, der dominerede kontinentet inden nationalstaterne (Elliott, 1992; Gustafsson, 1998). Kongen herskede over et lille imperium af territorier af forskellig status – kongeriger, hertugdømmer, grevskaber – som han besad arveretten til (Bregnsbo og Jensen, 2004). Oldenborgeren var konge af Danmark og af Norge – en kort tid af Sverige – men kun hertug i Slesvig og Holsten. Enevælden blev udstrakt til Norge, hvorimod kongen i hertugdømmerne vedblev at være valgt hertug. Monarkiet besad ikke fælles sprog, ikke et ensartet retssystem eller kirkeordning og ingen fælles mønt for blot at fremhæve nogle punkter, der siden blev anset for uundværlige karakteristika i nationalstaten.

Riget havde ydre fjender, men der herskede altovervejende fred og fordragelighed blandt kongens undersåtter uanset de mange forskellige sprog og kulturer. I kongens residens kom mennesker fra rigets dele sammen. Håndværkere, soldater, men også embedsmænd og kulturpersonligheder havde holstensk eller tysk baggrund. De tysktalende udgjorde henimod en tredjedel af Københavns befolkning. De tætte historiske bånd til Norge mærkedes også. Da tvillingeriget ikke besad et universitet, hørte eksempelvis norske studenter til det københavnske bybillede.

Monarkiet havde sine tydelige grænser som eksempelvis mellem Altona i Holsten og den frie hansestad Hamborg – grænsestenen ses stadig ved byporten Nobistor på Reeperbahn i St. Pauli – men generelt var det oldenborgske monarkis grænser som andre konglomeratstaters mere rum end linjer. Kongen stræbte ikke efter at integrere og fordanske alle de enkelte dele af riget. Opga-

ven ville have været uoverskuelig. Mange grænser lod sig vanskeligt overvåge. Grænseregionerne var overgange, hvor den ofte fjerne statsmagt søgte at gennemtrumfe sin magt, håndhæve sine love og inddrive skatter.

Grænselandet mellem kongeriget og Småland var et eksempel (Gustafsson og Sanders, 2006), men det samme gjorde sig gældende i hertugdømmerne, hvor de forskellige grene af den oldenborgske families besiddelser dannede et kompliceret netværk. Selv om skellet mellem det tysk-romerske og den danske konges riger var markeret af den berømte sten over byporten i Rendsborg, var Ejdergrænsen uentydig. Nord for floden rakte den holstenske indflydelse et godt stykke ind i Slesvig.

Nye grænser

Nationale ideer udfordrede bestående grænser og stater fra 1800-tallets begyndelse. Deres gennemslag førte til voldsomme ændringer i det europæiske statssystem. Grænser skulle ikke længere trækkes efter fyrsternes arverettigheder, men efter nationer og sprog. Med andre kort kom der andre grænser: Karl Bernhardis sprogekort over Tyskland fra 1844 delte riget anderledes op end fyrsternes kort, og sprogrænserne overlappede heller ikke Det Tyske Riges ydre grænser (Bernhardi, 1844). Bernhardis kort lå på bordet, da nationalforsamlingen i Frankfurt i 1848 diskuterede Tysklands grænser – også den til Danmark (Hansen, 2015). Her var Slesvig nok den danske konges len, men sprogligt var det blandet med et stærkt tysk indslag.²

Grænser skulle ikke længere trækkes efter fyrsternes arverettigheder, men efter nationer og sprog

Sprog blev en markør, fordi det blev sat i forbindelse med identitet og dermed nationale grænser. Snart spillede (sprog)kort en fremtrædende rolle i grænsekampen mellem dansk og tysk. C.F. Allens studier og kort overdrev udbredelsen af det danske sprog i Slesvig med helt uholdbare forestillinger om danskhedens udstrækning helt til Ejderen til følge (Adriansen, 1990; Allen, 1858-59). Mere omhygge karakteriserede sidst i 1800-tallet historikeren H.V. Clausens kort, der kom til at ligge til grund for grænsedragningen i 1920 (Fink, 1995).

Sprogekort indførte andre grænser mellem Kongeåen og Elben, hvor to konglomerate statssystemer mødtes i en uskarp overgang med Slesvig og Holsten som henholdsvis dansk og tysk len. Begge havde den danske konge til hertug, men Holsten var på samme tid del af det tyske rige. Tilsvarende overgangsområder fandtes mange steder, hvor konglomerate stater grænsede til hinanden. De gav ingen garanti for fred og stabilitet, men krige og erobringer skyldtes aldrig krav om sprog- eller identitetsmæssig ensartethed. Det ændrede sig med de nationale ideer. Det dansk-tyske overgangsområde blev det første eksempel på, at en national konflikt skabte splid i en harmonisk blandingsregion.

I 1842 udfordrede den liberale Orla Lehmann den enevældige kongemagts uskarpe grænseforestilling i en af danmarkshistoriens mest betydningsfulde politiske taler. Han latterliggjorde en statsmagt, der ikke kunne definere rigets sydgrænse, men med skiftende begrundelser pegede på Kongeåen, Flensborg Fjord, Ejderen og Elben. Lehmann forlangte Ejderen som sydgrænse (danmarkshistorien.dk). Statsretsligt var det indlysende, for Slesvig, var den danske konges len, men Lehmann ville jo oprette en nationalstat, og Ejderen var komplet uegnet som sydgrænse for danskheden.

Lehmans tale placerede spørgsmålet om en grænse mellem dansk og tysk i forgrunden af dansk politik. Der blev det i mange årtier, fordi det drejede sig om at definere og afgrænse det nationale i en blandet og uentydig overgangsregion, fordi dansk og tysk var tæt forbundet ikke kun i Slesvig, men i hele staten, og fordi ideen om en skarp national grænse var uforenelig med monarkiet, hvor kongen netop regerede over flere folk og kulturer.

Kravet om Ejdergrænsen fikserede grænsetænkningen på en fremskudt linje, der ignorerede karakteren af rummet bag den. Kritikken af enevælden overså, at konglomeratstaten netop ikke opererede med skarpe linjer, men med ofte forskelligartede rum. Den forlangte netop aldrig ensartethed og stræbte aldrig efter at dele kulturelt blandede regioner efter en skarp linje. Det sikrede i sidste ende kontrollen over en region, der aldrig havde været delt efter sprog og nationalitet.

Nationalisterne ville derimod indlemme hele Slesvig, som om det var dansk, ganske som deres modstandere ville behandle regionen, som om den var tysk. Begge hævdede en „historisk“ ret uden at ville indse, at Slesvig ikke havde *en* farve. Det nordlige var orienteret mod Danmark, som det sydligere frygtede at blive indlemmet i. Problemet var uløseligt, fordi ingen af parterne ville acceptere Slesvigs deling som den logiske konsekvens af den splid, nationalismen havde bragt ind i regionen. Der blev alene under forhandlingerne i London under våbenhvilen i 1864 fremlagt flere delingsforslag, som alle mødte en dansk afvisning. Efter endnu en runde på slagmarken dikterede sejrherrene Danmark en løsning, der indebar afståelsen af hele Slesvig. Det var næppe klogt, men den danske afvisning af en deling gjorde det uundgåeligt.

Nationalstaten

Over tid ændrede det oldenborgske monarkis grænser sig betragteligt, og næsten alle territorier gik efterhånden tabt. Med freden i Wien i 1864 var monarkiet for tid. Danmark blev for første gang en nationalstat, og Kongeåen blev efter nogle mindre byttehandler grænsen til Tyskland. I kongeriget havde de mange nederlag og afståelser skabt et forlangende efter en ny fortælling, der kunne give historien mening. Den blev skabt, da Danmark i 1800-tallets midte genopfandt sig som en national småstat inden for snævrere grænser. Staten var langt mindre og grænsen en helt anden, end de nationale drømmere havde fordret, men sammen med de dansksindede sønderjyder holdt de erindringen om den tabte krig og en uretfærdig fredsløsning vedlige. Det

sønderjyske spørgsmål blev en uvurderlig mobiliserende faktor i den kongerigske nationsdannelse.

En løsning på grænsespørgsmålet blev fundet med Slesvigs deling i 1920. Det var imod begge siders oprindelige dogmatiske forestillinger om regionens udelelighed. Bemærkelsesværdigt var, at den danske regering viste tilbageholdenhed og søgte en grænse, hvor kun det virkelig danske blev dansk. Det blev understøttet af stemmetallene i begge zoner, der var så entydige, at de gjorde det udsigtsløst at argumentere for en grænseflytning. Vigtigt for det heldige udfald var det også, at den blodige kamp lå langt tilbage. Afstemningen foregik i en region, der allerede var pacificeret.

Alligevel førte den demokratisk legitimerede grænse ikke straks til fred og fordragelighed. Den tyske regering var utilfreds med processen og nægtede at anerkende grænsen formelt, selv om den de facto ikke udfordrede den. Stærke nationalistiske følelser gjorde sig siden gældende på begge sider, men regeringerne forlangte ikke igen grænsen flyttet. Efter nationalsocialisternes magtovertagelse i 1933 forlangte slesvig-holstenske nazister en grænserevision, og efter Anden Verdenskrig glemte mange danskere, at „grænsen ligger fast“. Et tilsyneladende stemningskift blandt slesvigerne mobiliserede de gamle følelser, men efter at briterne som besættelsesmagt havde åbnet for en grænseflytning og samtidig advaret mod konsekvenserne for det fremtidige naboskab, trak den danske regering følehornene til sig. Efter Bonn-København-erklæringerne i 1955 døde disse debatter ud, og grænsen syntes endelig at have fundet accept på begge sider.

Historien flytter med

Nationalstatskortet viste det overskuelige og homogene land. Efter 1920 fyldte Danmark det rektangulære kort endnu bedre ud end før. I skolen og på fjernsynets vejrkort var den kontekstløse nationalstat den enerådende gengivelse af nationalstaten i dens grænser. Det Oldenborgske Monarki var fortid. Og dog. Nok fremstod nationalstaten som en af Europas mest homogene, men samtidig bar Danmark en bemærkelsesværdig del af den konglomerate fortid med sig. Kortet viste den ikke, og alene størrelsesforholdet ville føre til forvriddinger, men betegnelsen *rigsfællesskabet* dækkede over paradokser og en realitet, der stred mod nationalstaten (Østergård, 2002). Rigsfællesskabet manglede næsten alle en nationalstats konstituerende karakteristika. Det havde i sin tid netop været et argument imod forbindelsen med Holsten, at det ikke var dansk og tilmed statsretsligt i en dobbelt position som medlem af både helstaten og det tyske forbund. Men hverken Grønland eller Færøerne er medlem af den europæiske union.

Norge bragte de nordatlantiske dele med ind i monarkiet, og kongen beholdt dem efter 1814 (Feldbæk, 1995). Både Islands og Færøernes stilling i forhold til kongeriget var genstand for diskussion, og man gjorde sig selvstyretanker (Thorsteinsson, 1990). Island opnåede hjemmestyre i 1904, og i 1918 udnyttede det den slesvigske diskussion til at opnå suverænitet. Forbundsloven be-

varede personalunionen og sikre en fælles udenrigspolitik med Danmark. Mens øen var besat af briterne under Anden Verdenskrig, udløb den frist, der var sat for en nyforhandling af forbundsloven, og den islandske republik blev proklameret i 1944. Statsforbindelsen med kongeriget og resten af rigsfællesskabet var dermed ophørt.

Færøerne og Grønland blev også besat af vestmagterne. Da krigen var forbi, var ikke alt som før. Grønlands strategiske betydning rykkede i forgrunden. Den danske besiddelse stred mod Monroe-doktrinen, der undsagde europæiske magters kontrol over territorier i Nordamerika, men amerikanerne havde givet deres accept af den danske besiddelse inden for doktrinens gyldighedsområde i forbindelse med salget af De Vestindiske Øer i 1917. Danmarks herredømme over Grønland blev i de følgende år anfægtet af nordmændene, og det kom til en grænsekonflikt i en stort set ubefolket del af Østgrønland. I 1931 okkuperede norske fangere med opbakning fra deres regering et område, som de efter opdageren betegnede Erik Raudes Land, og som de hævdede var norsk. Kravet havde en snert af en irredentisme, der gjorde sig gældende i den unge norske stat. Konflikten endte ved den internationale domstol i Haag, der i 1933 gav Danmark ret og bekræftede dets suverænitet over hele Grønland (Brun, 1966).

Rigsfællesskabet, som man oftest ikke kunne se på Danmarkskortet, og som passer så akavet sammen med den faste og homogene nationalstatsideologi, er en konstruktion med lange historiske linjer, men dets sammenhæng rejser mange spørgsmål, som der ikke er megen lyst til at tage op

Efter 1945 blev den amerikanske tilstedeværelse på Grønland stærkt udbygget, og heri lå der et klart vink om mulige problemer set i relation til den danske suverænitet over en ø af gigantiske dimensioner. Det drejer sig her ikke blot om de uendelige grænser gennem fuldkommen øde områder, men også om selve status af det territorium, grænserne definerer. Rigsfællesskabet, som man oftest ikke kunne se på danmarkskortet, og som passer så akavet sammen med den faste og homogene nationalstatsideologi, er en konstruktion med lange historiske linjer, men dets sammenhæng rejser mange spørgsmål, som der ikke er megen lyst til at tage op. De amerikanske avancer med talen om et salg af Grønland var et klart vink om, hvad der kan komme op i fremtiden (Rahbek-Clemmensen, 2020).

Den skjulte kontekst og de indre grænser

Danmarkskortet over nationalstaten er omtrent uden kontekst og illustrerer den nationale ordens krav om skarpe og entydige grænser. Fortidens rumlige overgange uden pludselige farveskift var borte, selv om ikke alle spor fra fortidens orden var væk. I den slesvigske grænseregion modsagde mindretallene både før og efter 1920 postulatet om et skarpt skel mellem to nationer.

Kortet mangler de oversøiske territorier. Det fremgår heller ikke, at beliggenheden mellem Nordsøen og Østersøen var helt afgørende for statsdannelsen. Bælterne adskiller ikke bare øer og landsdele, men Storebælt og Øresund er trafikerede internationale vandveje. Der er få spor af de lande, der tidligere hørte til riget eller stod i nær kontakt med det. Den norske kyst ses stort set aldrig, den svenske er ofte på kortet, men der er ingen dybde bag den. Det nordligste Tyskland omtrent til Ejderen passer ind i rektanglet. Østersøkysten var skåret bort.

Kortet underbygger en nationalstatslig desinteresse for det omkringliggende. Det egner sig ikke til at se landet i relation til omverdenen og modvirker en forståelse af, at hele statens historie, økonomi og kultur er produkter af udveksling med verden omkring (Kaspersen, 2009). Danmark profiterede af beliggenheden midt i et af de økonomisk set mest aktive og trafikerede områder. Det stærke fokus på nationalstaten tjente en trodsig nationsbygning efter 1864. E.M. Dalgas blev med det ham fejlagtigt tilskrevne citat „hvad udad tabes skal indad vindes“ symbolet på en indre kolonisering, men der er grund til at være varsom med at betone indadvendtheden. Selv den grænsefikserede nationale småstat var udadvendt med omfattende udenrigshandel, internationale relationer og rejseaktivitet. Kontakter til omverdenen forsvandt ikke og bestemt heller ikke til Tyskland – hvor Dalgas eksempelvis havde lært sine metoder.

En strøm af emigranter satte kurs mod især Nordamerika, søfartsforbindelser fandtes på alle niveauer. Større virksomheder og entreprenører agerede uden for landets grænser (Andersen, 2005). Pasregimer indgik ikke fra starten i samfundets nationalisering, og pastvang blev først indført med Første Verdenskrig (Østergård, 2004). Indtil da kunne nationalstaternes indbyggere rejse temmelig frit. Tysklands sproglig-kulturelle nærhed gjorde det til et naturligt og yndet mål for håndværkere på valsen eller uddannelsesrejsende (ingeniører f.eks.) (Pedersen, 2014).

Centralmagten udnyttede nationsbygningen i dens vedholdende kamp mod lokale og regionale identiteter. Fortidens territoriale tab, regionalismen i her-tugdømmerne og dyb mistro til alle formentlig splittende tendenser i kongeriget styrkede centralismen, der ikke slækkedes i monarkiets gamle kerneland efter enevældens afskaffelse.

I bestræbelsen på at nedbryde indre grænser og styrke den perifert placerede centralmagt var anlægget af landeveje, jernbaner og skibruter vigtige redskaber (Madsen, 2009; Frandsen, 1996), men som andre centralistiske stater blev kongeriget jævnlige omkalfatret. Nye administrative enheder blev skabt, afskaffet eller genoprettet for at modvirke lokale og regionale identiteter. Over Aggersundbroen står skrevet, at den blev opført af Aalborg, Hjørring og Thisted Amter i 1942. Ingen af bygherrerne eksisterer længere. Broen forbandt ikke alene de tre nordjyske amter, men også de historiske landskaber Himmerland, Thy og Hanherred, der allerede tidligere var forsvundet. Det seneste tiltag var amternes nedlæggelse, hvor den indre homogenisering noterede sin

største triumf med den klangløse likvidering af Sønderjylland og dets forsvinden ind i „Syddanmark“ i 2007.

I et land omgivet af vand er der en påfaldende fiksering på den korte landegrænse. Alle problemer, gerne i en eller anden variation af „frø af ugræs“, forestilles at komme over denne grænse, hvor dog havne, kyster, internationale vandveje og i tiltagende omfang flytrafikken udsætter Danmark for talrige påvirkninger og berøringer (Kristensen, 2019). Længe beherskede danskerne farvandene med få kritiske undtagelser, men også det forandrede sig i 1800-tallet, hvor den britiske overmagt blev demonstreret i Slaget på Reden, Københavns bombardement og søblokaden mod Norge. Under de slesvigske krige spærrede den danske flåde de nordtyske havne, men det var et chok, at preusserne i 1864 satte over Alssund. I 1914 måtte Danmark minere bælteerne efter tysk pres, selv om det stred mod neutralitetspolitikken. De danske farvande var fortsat strategisk vigtige, men Danmark kunne ikke længere kontrollere dem.

Adgangen til havet præger lokale og regionale orienteringer. Det gør en forskel, hvilken fremmed kyst et sted er rettet imod, og der har altid været tætte kontakter mellem eller langs kysterne. Kattegat udgjorde et kulturrum (Holm, 1991), som ikke fornemmes på landkortet over nationalstaten. Den norske kysts nærhed og kontakterne over Skagerak satte spor i Vendsyssel og færgeruter gør Hirtshals og Frederikshavn til grænsebyer. I det hele taget plejer en række havne færge- eller søfartskontakter direkte ud af kortet, og mange rejsende sætter ikke foden på dansk jord i Kruså eller Ellund, men i Rødby, Gedser, Hirtshals eller Grenå.

Dele af landet stod i nærmere kontakt med nærliggende udlande end med andre dele af kongeriget. Den omfattende handel og trafik langs halvøens vestkyst lod nørrejske kystbyer profitere af varemængden og markederne i Hamborg og Amsterdam (Damgaard, 1998). Naturområder standsede ikke ved tilfældige territorialgrænser. Vadehavets natur og kultur forbandt Nordsøkysten, og Vadehavet blev indlysende nok et tidligt eksempel på grænseoverskridende samarbejde i det såkaldte Wadden Sea Secretariat, fordi lokale behov og problemstillinger adskilte sig fra nationale dagsordener i Danmark, Nederlandene og de vesttyske delstater Niedersachsen og Schleswig-Holstein.

➤➤ **Naturområder standsede ikke ved tilfældige territorialgrænser. Vadehavets natur og kultur forbandt Nordsøkysten, og Vadehavet blev indlysende nok et tidligt eksempel på grænseoverskridende samarbejde**

Et sidste eksempel på kystens og havets indvirkning måtte være anlægget af eksporthavnen i Esbjerg efter nederlaget i 1864. Den vestvendte havn, der egentlig skulle have ligget i det slesvigske, symboliserede viljen til at orientere landet mod vest, mod en ny *frontier*, der både handlede om et nyt marked

for landbrugsprodukter og en ideologisk forestilling om et familieskab med briterne. Det fik over tid en stor betydning for danskerne, og hvordan de så sig selv i verden.

Kysterne og havet udenom spiller en tilbagetrukket rolle, når danskerne taler om grænser. Til tider trængte havenes grænser dog ind på forestillingen om den overskuelige nationalstat, når fiskeforekomster, økonomiske zoner, fastlandssokler og naturressourcer føjede dimensioner til tidligere tiders grænseideer. Heller ikke det åbne hav kunne holdes fri af en voksende international regulering. Fangstkvoter blev tidligt en af de slagmarker, hvor regionale og nationale forestillinger om fri adgang til havets ressourcer stødte sammen med den europæiske fiskeripolitik. Nationalstatsinteresser i forbindelse med grænser på havet blev eksponeret med forhandlingerne med Norge om grænsen i Nordsøen, hvor der blev fundet store olieforekomster. Den slags grænse-dragninger havde aldrig været inde i overvejelserne i tidligere tiders tale om territoriale grænser (Olesen, 2011).

Grænser i nationalstatens store tid

Fredsftalerne efter Første Verdenskrig markerede nationalstatens sejr som den fremherskende statslige organisationsform i Europa. En politisk fragmentering fandt sted, og staternes antal voksede dramatisk. Paskontrollen forsvandt ikke igen, for nationalstaterne ville noget med deres grænser. De ville kontrollere og forhindre uvedkommende personer, varer eller andre påvirkninger i at komme ind i landet. Grænserne var barrierer og sikkerheder, som spillede en stor rolle for at udvikle og afgrænse de nationale identiteter. Det drejede sig om at kontrollere flest mulige aktiviteter inden for relativt lukkede nationalstatslige strukturer. Nationalstaten havde sit eget sprog, sin egen økonomiske politik, sin egen mønt og førte sin egen handelspolitik. Med toldsatser og importbegrænsninger søgte den at styre samfundets økonomiske liv. Der udviklede sig et nationalt arbejdsmarked, som gennem lovgivning var adskilt fra andre stater og understøttet af et nationalt uddannelsessystem virkede som et middel til at holde fremmede ude. Fundamentalt set skulle og kunne næsten alt løses inden for nationalstatens egne grænser.

Efter Anden Verdenskrigs europæiske katastrofe, som egentlig havde demonstreret nationalstaternes manglende evne til at garantere grænser, sikkerhed og velstand, vendte europæerne overraskende hurtigt tilbage til denne organisationsform. Efterkrigstidens økonomiske genopbygning styrkede nationalstaterne inden for deres grænser. De udvidede kontrollen over økonomien betragteligt. Det gik hånd i hånd med en voksende inddragelse af befolkningen i det politiske liv. Velfærdsstaterne og bedre social sikring befæstede borgernes tilhør til en bestemt stat.

Grænserne ændrede sig kun lidt efter 1945. Bortset fra russiske erobringer, Polens flytning mod vest og Tysklands deling skete der ikke dramatiske forandringer, men snart delte jerntæppet Europa som aldrig tidligere i to blokke. Danmark holdt sig tilbage, når europæiske politikere og regeringer begyndte

at tale om tættere samarbejde. Mens Benelux-landene drog den konklusion, at Tyskland måtte bindes ind i et europæisk samarbejde, vendte Danmark ryggen til. Som i 1800-tallet lå landet selv på en delvis selvkonstrueret grænse mellem „Norden“ og „Europa“, der også i 1900-tallet voldte problemer og åbnede chancer.

I første omgang blev en nordisk identitet kultiveret, og i 1954 oprettedes den nordiske pasunion, som sikrede rejsefrihed og ret til at bosætte sig i de nordiske lande. Fire år senere blev paskontrollen ophævet. Pasunionen forudsatte en høj grad af social og økonomisk ensartethed mellem landene, men også når det drejede sig om effektiv kontrol med indbyggerne og en restriktiv politik for andre nationaliteters indrejse i alle landene. De indre ligheder gjorde pasunionen til en succes, men den resulterede ikke i en nævneværdig integration. Indbyrdes kontakter forblev relativt beskedne, og pasunionen satte ikke gang i en proces mod tættere Kooperation eller økonomisk dynamik, der kunne minde om følgerne af det senere Schengen-samarbejde i EU. De nordiske forhandlinger om at udvikle samarbejdet yderligere løb i flere omgange ud i sandet. Alle ligheder til trods var de økonomiske og sikkerhedspolitiske præferencer for forskellige.

Nationalstaten blev igen prioriteret, men internationale udviklinger satte troen på at kunne bestemme alting selv under pres. Danmark opgav neutralitetspolitikken og og tilsluttede sig NATO i 1949, men det fastholdt distancen til europæiske initiativer. Fra 1960 fulgte medlemskabet af den europæiske frihandelsorganisation EFTA, som i modsætning til Kul- og Stålonionen – fra 1957 Det Europæiske Fællesmarked – ikke rummede nogen tiltag til integration. Da den tidlige efterkrigstids røre om grænsen til Tyskland havde lagt sig, forligede flertallet sig atter med delingslinjen fra 1920, som vedblev med at være *grænsen* i bestemt form ental. Med København-Bonn-erklæringerne i 1955 blev grænsen anerkendt og forholdene for mindretallene ordnet. Parlamenterne vedtog erklæringerne separat. De blev ikke underskrevet eller udvekslet ved en fælles ceremoni.

På sigt fik erklæringerne stor betydning for afspændingen i regionen, men de rummede ingen motivation til at *overvinde* grænsen. Heri lå den afgørende forskel i synet på grænserne, der stod i vejen for en dybere dansk-tysk forståelse. Det bremsede også det danske engagement i europæisk politik, der fra første færd havde haft overvindelsen af grænserne som en væsentlig drivkraft. I Vesteuropa udviklede der sig i de første efterkrigsår kontakter over grænserne og mellem ikke-statslige aktører. Europarådet gik i spidsen, men Danmark forholdt sig skeptisk (Becker-Christensen, 1979; Klatt, 2018). Fra begyndelsen af 1960'erne gik medlemmerne af Fællesmarkedet ind for grænseoverskridende regionalplanlægning. Den blev kontrolleret af de nationale regeringer, men det ændrede sig efter fremkomsten af de første såkaldte euro-regioner. De var ofte periferiernes chance for at gennemføre projekter, der ikke var underlagt nationalstaterne.

Danskerne beholdt langt ud over nationalstatens renæssance i 1950'erne og 1960'erne en positiv opfattelse af grænsen. Den var ikke primært hindring, men værn og beskyttelse. Mange forbandt den fortsat med aversioner mod de truende tyskere. I historien var tyskerne sjældnere end omvendt trængt ind på danske enemærker, men de nylige erfaringer holdt forestillingen i live. Den grundholdning flyttede de konkrete erfaringer med naboen efter Anden Verdenskrig kun langsomt.

Nationalstaten som et homogent og perfekt organiseret samfund nåede en kulmination, inden Danmark for alvor blev konfronteret med de europæiske udviklinger. Den var i stand til at hævde sin suverænitet med konsekvente pas- og toldkontroller ved grænsen, der garanterede, at der ikke kom noget eller nogen ind i landet, som ikke skulle være der. På travle dage strakte bilkøerne ved grænsen sig, og tolderne havde travlt. Danske afgifter lå på de fleste spændende varer langt over naboen. Men grænsen fungerede også som en garant for det sociale system og gjorde det muligt at holde angiveligt mindre kvalificeret arbejdskraft ude. Den tilstand forbandt mange siden med nostalgi, som en tid før verden gik af lave, da der var statsmagt og toldbetjente ved grænsen.³

Trods dette billede af nationalstatens sikre grænser blev de også i de gode gamle dage til stadighed udsat for nye udfordringer. Episoden omkring »pirat-senderen« Radio Mercur mere end antydede andre muligheder for at krydse grænsen end landevejen eller til søs (Nørgaard, 2003). En lignende trussel repræsenterede fremmede TV-kanaler, der hverken respekterede danske kvalitetskrav eller nationale grænser. Det økonomisk overlegne tyske fjernsyn tiltrak danske seere med tilbud, som statsradiofonien slet ikke kunne hamle op med. Da Vesttyskland indførte farvefjernsyn, gav det anledning til stor bekymring. Radio og tv-kanaler ignorerede nationalstatens grænser, og selv om fremmede medier og især det tyske fjernsyn kun nåede en del af befolkningen, var det et problem, der blev betragtet med stor alvor. Her ændrede grænserne karakter uden at flytte sig det mindste.

Radio og tv-kanaler ignorerede nationalstatens grænser, og selv om fremmede medier og især det tyske fjernsyn kun nåede en del af befolkningen, var det et problem, der blev betragtet med stor alvor. Her ændrede grænserne karakter uden at flytte sig det mindste

Den europæiske integrationsproces truede ikke nationalstaterne, men den var med til at forandre grænserne. Det havde ligget i kortene, siden Fællesmarkedet blev dannet, men realiseringen af de store visioner trak ud. Målet var efterhånden at afskaffe indre barrierer og give de andre medlemsstater en status, der mindede mere om indland end udland. Det var ikke Danmarks mål, men Fællesmarkedets store økonomiske fremskridt og voksende indre handel var en fristelse. Adgang til det store marked blev et stadig mere påtrængende

spørgsmål. Afhængigheden af Storbritannien og den voksende handel med Forbundsrepublikken gjorde et medlemskab af EF interessant for politik og erhvervsliv. Optagelsen kom først i 1973 og faldt omtrent sammen med den første alvorlige recession siden Anden Verdenskrig. Det satte samarbejdet tilbage, men danskerne kunne leve med det, for de havde tilsluttet sig EF af økonomiske hensyn. Den europæiske ide og europæisk integration forblev fremmed for de fleste.

Grænser under forandring

Kommunismens sammenbrud annoncerede et dramatisk opbrud i Europas grænser. Nye stater (gen)opstod, og kortet over kontinentet, som havde været betragtet som endeligt, forandrede sig markant. Åbningen af de lukkede grænser skabte forbigående ideen om det grænseløse Europa, der også blev båret af mennesker, som havde været indespærret bag mure, minefelter og automatiske skydeanlæg (Kapuszinski, 2008; Kassabova, 2017). Men Europas grænser forsvandt ikke. Ikke alene kom der over 12.000 kilometer europæisk grænse til inden årtusindskiftet, men også i det stadig mere Schengen-åbne Europa var der snarere tale om en rekonfiguration, end at grænserne forsvandt (O'Dowd, 2002).

Danmarks grænser var ikke berørt, men omvæltningerne satte sig snart spor. Østersøen tøede op efter den isnende tilstand som „fredens hav“, og danskerne engagerede sig i de baltiske stater, der løsrev sig fra besættelsesmagten. Den østtyske nabo forsvandt, og Østersøkysten dukkede atter op i horisonten. Det ikke længere delte Berlin rykkede inden for rækkevidde og blev et populært mål for danske turister og ejendomskøbere.

Danskernes *mental map* udvidede sig i forhold til nationalstatens rektangulære begrænsning. 1990'ernes Danmarkskort fik konteksten tilbage som på fjernsynets vejrkort, hvor rektanget blev drejet 180°, og Bornholm kom på plads i Østersøen. De næsten fortrængte sydsvenske landskaber dukkede op på kortet, og det handlede snart ikke kun om at forsyne østdanske ødegårds-ejere med vejrudsigter.

Det politiske opbrud i Europa leverede også på grænseområdet impulser til den europæiske integrationsproces, der tog fart med Schengen-konventionen og Maastricht-traktaten, der blev underskrevet i 1991, men i begge tilfælde befandt danskerne sig snart på tilbagetog. Nogle af de mest iøjnefaldende europæiske tiltag blev gjort inden for det grænseoverskridende regionalsamarbejde. Det var en grundtanke bag den stærkt subventionerede regionalpolitik, at regionerne havde meget til fælles og uudnyttede ressourcer på tværs af grænserne, men at nationalstaterne stod i vejen for et samarbejde. Grænserregionerne blev neuralgiske punkter i en integration, der satsede på at give afsides beliggende eller underprioriterede regioner en ny rolle som centre for økonomisk samarbejde og fredsskabende initiativer på tværs af grænserne.

Nogle af de mest iøjnefaldende europæiske tiltag blev gjort inden for det grænseoverskridende regionalsamarbejde. Det var en grundtanke bag den stærkt subventionerede regionalpolitik, at regionerne havde meget til fælles og uudnyttede ressourcer på tværs af grænserne, men at nationalstaterne stod i vejen for et samarbejde

Afstanden mellem de europæiske initiativer til grænseoverskridende samarbejde og danske forestillinger om grænsen blev demonstreret i forsøget på at oprette *Euroregion Slesvig* i 1997. Europæiske aktørers tale om „grænser som historiens ar“ (Klatt, 2018) kombineret med det efterstræbelsesværdige i at nedbryde grænser som barrierer lod sig ikke forlige med den danske kult omkring 1920-grænsen og dens betydning for den nationale bevidsthed. Mange steder i Europa stod grænserne som symboler på nødvendigheden af større integration, men i Danmark beholdt frem for alt landegrænsen den gamle association til barrieren. Her var det svært at etablere en fælles platform.

Protesterne mod Euroregionen og ikke mindst den misforståede modstand mod at kalde regionen Slesvig, som jo dog også var en gammel dansk betegnelse for dette land, antydede, hvor meget den danske side var hæmmet af historien og nationale forbehold. Det grænseoverskridende samarbejde blev herefter organiseret i regionsdannelsen med det mere klodsede navn *Sønderjylland/Schleswig*. Den har siden fungeret som et omdrejningspunkt for samarbejdet, som hovedsageligt har været pragmatisk og lavpraktisk af stor regional betydning (Region Sønderjylland/Schleswig, 2017), men uden stor politisk gennemslagskraft og bekendthedsgrad uden for grænseregionen.

Grænseregionens egentlige succeshistorie leverede mindretallene, der ikke havde set gensidige berøringspunkter i udgangssituationen, men efterhånden indså fælles interesser og problemstillinger på begge sider af grænsen. De profiterede af europæiske tiltag til at styrke samarbejde og forståelse på tværs af de europæiske grænser. Nationalstaterne og deres grænser havde skabt mindretallene, men regionens udvikling viste, at mindretallene rummede et potentiale for forandring.

Afdramatiseringen af mindretalsproblemet var forudsætning for, at det lykkedes at konstruere et indgroet narrativ om den dansk-tyske grænse som et enestående eksempel på samarbejde. Fortællingen er sand i lyset af en ikke så fjern fortid, men der findes faktisk en del grænselands, hvor naboerne aldrig var nødt til at slå hinanden ihjel, og siden kunne omgås hinanden fredeligt på tværs af grænsen.

En grænseoverskridende regionsdannelse opererede i Slesvig på et overvejende pragmatisk niveau. Parallelt fik tilgangen imidlertid et overraskende gennembrud i Danmarks nye og mest iøjnefaldende grænseregion – Øresundsregionen. Her blev den europæiske integrationspolitik ironisk nok et

vehikel for grænseoverskridende samarbejde i en dansk-svensk kontekst. Der havde tidligere været projekter på tegnebordet som den såkaldte storlufthavn på Saltholm, men nu dukkede Øresund op som et bud på en storstilet grænseoverskridende regionsdannelse helt efter bogen. EU støttede den slags regionsdannelse med deres tydelige demonstration af udviklings- og integrationsmuligheder på tværs af de nationalstatslige grænser. Begrebet *New Regionalism* dækkede en del af denne politik (Keating, 1998), der afspejlede grænsernes og staternes stadige forandring (Paasi, 2009: 128).

Øresundsregionen opstod ikke af et folkekrav, men som et *top-down* initiativ udtænkt af politikere, planlæggere og erhvervsfolk. Argumenterne knyttede an til de politisk-økonomiske elites diskurs om konkurrencedygtighed i en globaliseret økonomi, og regionen vedblev hovedsageligt at være en diskurs, der var konstrueret gennem de regionale massemedier (Falkheimer, 2014: 206). Regionen var orienteret mod fremtiden frem for overvindelse af problemer i fortiden. Den var fra første færd kædet sammen med en vækstdimension, der skulle løfte den ud af en økonomisk krise. Også her var der et ekko af *new regionalism*-diskursens prioritering af en postindustriell økonomisk udvikling. Det blev i regionen omsat i samarbejde om viden og innovation.

Relateret til danmarkskortets grænser repræsenterede Øresundsregionen et paradigmeskift. Den lille selvoptagne nationalstat fik pludselig vokseværk, og Øresundsregionen med tilknyttede *frontier*-fantasier brød med den danske stats traditionelle selvforståelse. Det senere navneskifte til *Greater Copenhagen* betonede endnu stærkere hovedstadens nye blik ud over den grænse, der kort forinden havde været næsten usynlig (Frandsen, 2019). Det lykkedes at komme uden om historien om den dansk-skånske fortid. Her var der som i den mediale omgang med regionen en markant forskel i forhold til den gamle grænseregion og dens (fortsatte) funktion i den nationale selvforståelse.

En tilsvarende forbløffende nytænkning – ikke uden affinitet til Øresundsregionen – fulgte med konstruktionen af et grænseoverskridende Femernbælt-samarbejde. Igen spillede historiske sammenhænge ingen rolle. Femern lå uden for danmarkskortet, men historisk hørte øen til Slesvig. Etableringen af forbindelsen efter pres fra Danmark (og Sverige) vender op og ned på den nationale fortællings grænser og fordomme om den ekspansionslystne nabo. Planerne er næsten identiske med tyske overvejelser før Første Verdenskrig (Deutsche Fehmarnbahnkomitee, 1914) og i 1930'erne, hvor de blev ivrigt bakket op af store danske og svenske entreprenører (Christiani og Nielsen, 1937; Andersen, 2005). Forbindelsen viser, at europæiske infrastrukturprojekter og grænseoverskridende regionalsamarbejder lader sig realisere henover Danmarks grænser, når løfterne om økonomisk gevinst er store nok. Det var de aldrig i Slesvig. Her skulle grænsen ikke overvindes, og der skulle ikke sættes på store projekter. Helt frem til de genetablerede grænsekontroller, vildsvinehegn og den Covid-19-betingede grænselukning ses det uformindskede behov for at fastholde den gamle nationale grænsediskurs.

Helt frem til de genetablerede grænsekontroller, vildsvinehegn og den Covid-19-betingede grænselukning ses det uformindskede behov for at fastholde den gamle nationale grænsediskurs

Øresundsregionen og Femernforbindelsen er eksempler på, at danskerne selv udnyttede europæiseringen af grænserne til at indrette sig i den nye virkelighed, der tegnede sig fra omkring årtusindskiftet. I betragtning af Danmarks betydelige interaktion med verden omkring tiltrådte det trods alle forbehold for europæisk samarbejde efter Maastricht med forsinkelse Schengen-aftalen 25. marts 2001.

Åbningen af grænsen blev akkompagneret af de sædvanlige protester. De kom ikke fra grænselandet, men skyldtes overvejende tilrejsende. Ikke mindst den patetisk mislykkede menneskekæde kunne på det tidspunkt tolkes som et måske definitivt nederlag for den gamle modstand mod europæisk integration (Röhrig, 2006: 89ff.). Den europæiske normalitet skabte heller ikke i det følgende problemer, og den åbne grænse begunstigede ikke mindst det voksende samarbejde og kontakterne på tværs af den dansk-tyske grænse. Det ændrede ikke mindst regionalt opfattelsen af grænsen, da den mistede en stor del af den tidligere barriere-karakter (Andersen og Winkler, 2020).

Men grænsens nationalideologiske symbolbetydning viste sig på ny at være stærkere. Længe inden Brexit-kampagnen havde Danmark sit eget *take-back-control*-moment med slagord som »der skal være en grænse«. Kontrollen blev »midlertidigt« genindført 11. maj 2011. De provisoriske skure i Kruså og ved motorvejen blev større og større og symboliserede den genvundne suverænitæt. Det »midlertidige« er blevet til noget permanent. I skrivende stund forekommer det, som om Covid-19-krisen endegyldigt kunne begrave den åbne grænse for en uoverskuelig fremtid.

Grænsen var i de forudgående årtier ikke mere den gode gamle nationale grænse, selv om denne overbevisning levede videre blandt mange politikere og en stor del af befolkningen. Det var for længe blevet en europæisk grænse, og Danmark agerede med Øresundsregion og Femernbæltplaner selv i en helt anden kontekst end 1960'ernes nationalstat. Alligevel vedblev frem for alt landegrænsen at have den rolle i den nationale bevidsthed som barrieren til den store verden udenfor. Som man kunne lukke omtrent på samme måde som adgangen til ens private grundstykke. Det spillede i denne symbolske debat ingen rolle, at der kom langt mere interessante mennesker og varer til landet ad helt andre veje. Det spillede heller ingen rolle, at Danmark egentlig deltog i et samarbejde med andre lande, for når det drejede sig om leddet til den store verden, kneb det med at forstå, at det eksempelvis også var naboens grænse. Den ensidige beslutning om simpelthen at opføre et vildsvinehegn i 2019 var et godt eksempel. I marts 2020 fulgte lukningen af grænsen på grund af Covid-19. Det var et ekstraordinært indgreb i en ekstraordinær situation,

som – uanset al mulig berettigelse – var en fristende mulighed for igen at demonstrere, at vi gør med vores grænse, som det passer os. Venskabsår eller ej; vi konfererer ikke engang med naboen i forvejen.

Grænselukningen postulerede i sig selv, at situationen var under kontrol, og at man besad viljen til at stoppe det fremmede, der trængte ind i landet og befolkningen udefra. Egentlig var virus jo ikke mindst kommet til landet som følge af danskernes egen deltagelse på den globale legeplads – après-ski-barer i Østrig eller vintersolen på Gran Canaria – og de var ikke blevet stoppet ved nogen grænse. Igen leverede de ikoniske grænseskure i Kruså og ved motorvejen illustrationerne, der skulle forsikre danskerne om, at alt var under kontrol. Andre grænser blev ikke vist.

Noter

- 1 Tidligere kort – ikke kun over helstaten, men også eksempelvis Johannes Mejers berømte kort fra 1650 – viser langt mere af rummet. Se også (Strandsbjerg, 2010).
- 2 I Hoffmann von Fallerslebens tekst, der siden blev den tyske nationalhymne, hedder det (i den ikke længere benyttede første strofe) at det tyske sprog rækker fra »von der Etsch bis an den Belt«. Danskerne kunne ikke lide det, men helt forkert var det jo ikke.
- 3 I 2001 købte Dansk Folkeparti den gamle toldbygning i Sæd og lod den indrette som et museum for de gode gamle grænsedage inden Schengen (Østergård, 2004: 59).

Litteratur

- Adriansen, Inge (1990), *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*, Sønderborg.
- Allen, C.F. (1857-58), *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*. Med 4 Sprogkort, 2 bd, København.
- Andersen, Dorte Jagetic og Ingo Winkler (2020), ”Grænsearbejde blandt grænsependlere”, *Økonomi og Politik*, 93(2): i dette temanummer.
- Andersen, Steen (2005), *De gjorde Danmark større ... De multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1946*, København.
- Becker-Christensen, Henrik (1979), *Europarådet og grænse-regioner. Grænseoverskridende regionalt og kommunalt samarbejde*, IFG, Aabenraa
- Becker-Christensen, Henrik, red.(1995), *Grænsen i 75 år. 1920-1995*, IFG, Aabenraa.
- Bernhardi, Karl (1844), *Sprachkarte über Deutschland*, Kassel.
- Bregnsbo, Michael og K. Villads Jensen (2004), *Det danske imperium storhed og fald*. Aschehoug.
- Brun, Eske (1966), Østgrønlands-overenskomsten, *Tidskriftet Grønland*, nr. 4, s. 127-136.
- Christiani og Nielsen (1937), *Motorveje med Broer over Storebælt og Øresund*.
- Damgaard, Ellen, Mette Guldborg og Poul Holm, red. (1998), *A North Sea Region. West Jutland and the World II*, Esbjerg.
- danmarkshistorien.dk, *Orla Lehmanns tale 'Danmark til Ejderen', 28. maj 1842*.
- Danstrup, John og Hal Koch, red. (1963-1966), *Politikens Danmarkshistorie*, Bd. 1-14.
- Deutsche Fehmarnbahnkomitee (1914), *Die neue Welt-route über Fehmarn, Hamburg*.
- Elliott, J.H. (1992), ”A Europe of Composite Monarchies”, *Past&Present*, nr. 137, s. 48-71
- Fabricius, Knud (1906-58), *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, I-IV*, København.
- Falkheimer, Jesper (2014), *Att gestalta en region. Källornas strategier och mediernas föreställningar om Öresund*, Lund.
- Feldbæk, Ole (1995), ”De nordatlantiske øer og freden i Kiel 1814”, *Historisk Tidsskrift*, 16(4): 24-34.
- Fink, Troels (1995), ”Den første streg på kortet – Clausen-linjen”, i Henrik Becker-Christensen, red., *Grænsen i 75 år. 1920-1995*, IFG, Aabenraa, s. 11-23.
- Frandsen, Steen Bo (1996), *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i danmarkshistorien 1814-64*, Aarhus.
- Frandsen, Steen Bo (2019), ”Danmark på langs og på tværs”, *Temp* 9(18): 12-34.

- Frandsen, Steen Bo og D.J. Andersen, red. (2018), *Europas grænser*, Aarhus.
- Gustafsson, Harald (1998), "The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Journal of Scandinavian History*, 23(3-4): 189-210.
- Gustafsson, Harald og H. Sanders, red. (2006), *Vid Gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden*, Lund.
- Hansen, Hans Schultz (2019), *Genforeningen*. 100 Danmarkshistorier, Aarhus.
- Hansen, Jason D. (2015), *Mapping the Germans: Statistical Science, Cartography, and the Visualization of the German Nation 1848-1914*, Oxford
- Harley, J.B. (2001), *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, Baltimore/London.
- Holm, Poul (1991), *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerak*, Esbjerg.
- Jørgensen, Torben Beck og Kurt Klaudi Klausen, red. (2002), *Territorial dynamik. Streger på landkortet – billeder i vore hoveder*, Aarhus Universitetsforlag.
- Kapuzinski, Ryszard (2008), *Rejser med Herodot*, Tiderne Skifter København.
- Kaspersen, Lars Bo (2009), *Danmark i verden*, København.
- Kassabova, Kapka (2017), *Border. A Journey to the Edge of Europe*, London.
- Keating, Michael (1998), *The New Regionalism in Western Europe*, Elgar.
- Klatt, Martin (2018), „Samarbejde over grænser“, i S.B.Frandsen og D.J.Andersen, red., *Europas grænser*, Aarhus, pp. 76-91.
- Kristensen, Marlene P. (2009), *Relocating Europe: Border officials and their everyday attempt to stabilize borders*, Københavns Universitet.
- Madsen, Hans Helge (2009), *Skæv og national. Dansk byplanlægning 1830 til 1938*, Bogværket.
- Nørgaard, Henrik (2003), *Pirater i æteren. Radio Mercur og Danmarks Commercielle Radio. Dansk reklameradio fra Øresund 1958-1962*, Syddansk Universitetsforlag.
- O'Dowd, Liam (2002), "The Changing Significance of European Borders", *Regional & Federal Studies* 12(4): 13-36.
- Olesen, Thorsten B. (2011), "Forærede Hækkerup Nord-søolien væk pga. fuldskab?" *Danmarkshistorien* (blog). 18. august 2011. https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/myte-foraerede-haekkerup-nordsoelien-vaek-pga-fuldskab/?no_cache=1
- Pedersen, Rene Ejbye (2014), *The concept of (un)familiarity and labour migration in North Schleswig and beyond 1870-1920*, Syddansk Universitet.
- Paasi, Anssi (2009), "Resurgence of the 'Region' and 'Regional Identity'", *Review of International Studies*, 35(S1): 121-46.
- Rahbek-Clemmensen, Jon (2020), Hvordan passer kontinentalsokkelkravet ved Nordpolen ind i Rigsfællesskabets Arktispolitik?, *Økonomi & Politik*, 93(2): dette temanummer.
- Region Sønderjylland/Schleswig: *20 år – 20 syn 1997-2017*.
- Röhrig, Louise Ejlskov (2006), *Sønderjylland – hvad kan det bruges til? En erindringspolitisk undersøgelse af den politiske og ideologiske instrumentisering af Sønderjylland 1955-2006*, Speciale, Syddansk Universitet.
- Strandsbjerg, Jeppe (2010), *Territory, Globalization and International Relations, The cartographic Reality of Space*, Palgrave Macmillan.
- Thorsteinsson, J. (1990), *Et Færø som Færø*, Aarhus.
- Østergård, Uffe (2000), "Paradox and Dilemma – Danish National Identity between Multinational Heritage and Small State Nationalism", i H. Branner og M. Kelstrup, red., *Denmark's Policy towards Europe after 1945: History, Theory and Options*, Odense UP, s. 139-84.
- Østergård, Uffe (2002), "The State of Denmark – Territory and Nation", *Comparare* 2, Paris.
- Østergård, Uffe (2002), "Den danske stat – territorielt betragtet", i T. Beck Jørgensen og K. Klaudi Klausen, red., *Territorial dynamik*, Århus Universitetsforlag, pp. 45-60.
- Østergård, Uffe (2004), "Pas og grænser i historien", i Jesper Gulddal og Mette Mortensen, red., *Pas, identitet, kultur og grænser*, Information.